

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ Κ. ΠΑΝΤΕΛΗΣ

Η ΕΓΧΑΡΑΚΤΗ ΑΠΕΙΚΟΝΙΣΗ ΤΟΥ ΤΑΥΡΟΥ
ΣΕ ΔΥΟ ΕΛΕΦΑΝΤΙΝΟΥΣ ΚΥΠΡΙΑΚΟΥΣ ΔΙΣΚΟΥΣ
ΤΗΣ ΥΣΤΕΡΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ

Ο ελεφάντινος δίσκος-πώμα πυξίδας με αριθμό ευρετηρίου ΒΜ 1898.12-1.203 (εικ.2), βρέθηκε στη θέση Χαλά Σουλτάν Τεκκέ στην Κύπρο, στην περιοχή της αλυκής στη Λάρνακα δυτικά του τζαμιού Umm Haram Tekke, κατά τη διάρκεια ανασκαφών που διενήργησε το Βρετανικό Μουσείο στα τέλη του 19ου αιώνα. Σήμερα φυλάσσεται στο Βρετανικό Μουσείο¹. Είναι κατασκευασμένος από χαυλιόδοντα ελέφαντα έχει διάμετρο 5,1 εκ. και πάχος 0,35 εκ. Απεικονίζει με εξαιρετική εγχάρακτη τεχνική ταύρο σε καλπασμό. Χωρίς αμφιβολία πρόκειται για αριστούργημα της αρχαίας Κυπριακής ελεφαντουργίας, δημιούργημα ενός ιδιαίτερα εμπνευσμένου και ικανού καλλιτέχνη που έδρασε στη θέση Χαλά Σουλτάν Τεκκέ γύρω στο 1200 π.Χ.

Παρατηρώντας κανείς προσεκτικά το περίγραμμα της μορφής του ζώου, εντυπωσιάζεται από τη βαθιά, έντονη και δυνατή εγχάραξη που τονίζει περισσότερο τόσο την κίνηση, όσο και την ίδια τη μορφή του ταύρου που τοποθετείται με μαθηματική ακρίβεια στον κυκλικό χώρο του δίσκου. Το περίγραμμα του ζώου σχηματίζει μια νοητή κυκλική γραμμή που τονίζεται ακόμη πιο πολύ με τη συστροφή του λαιμού και τις καμπύλες γραμμές που χρησιμοποιεί ο καλλιτέχνης για να χαράξει τη μορφή στην επιφάνεια του δίσκου. Το ζώο βρίσκεται σε κίνηση, η κεφαλή είναι στραμμένη προς τα πίσω, τα τρία πόδια φαίνεται να ακουμπούν στο έδαφος που δηλώνεται με κυματοειδείς γραμμές, ενώ το μπροστινό αριστερό πόδι είναι ανασηκωμένο και λυγισμένο. Η συστροφή της κεφαλής και του λαιμού, ανάμεσα σ' άλλα εξυπηρετούσε και διευκόλυνε τον καλλιτέχνη και στο θέμα του περιορισμένου κυκλικού χώρου του δίσκου, και ειδικά όταν απεικονίζεται μόνο μια μορφή.²

1. Murray 1900 b, 212. Bailey 1976, πίν. XVIII: Åström, P. 1992, πιν. 1

2. Σε δίσκο πώμα πυξίδας από την Έγκωμη απεικονίζεται εγχάρακτο ελάφι με συστροφή του λαιμού και της κεφαλής κι έτσι η σύνθεση προσαρμόζεται στον κυ-

Η ουρά είναι λυγισμένη ακουμπά στο σώμα του ταύρου και συνεχίζεται και κάτω απ' αυτό, και μαζί με την όλη στάση του ζώου τονίζει τη γενικότερη εικόνα της κίνησης. Το μάτι δηλώνεται με στικτό εγχάρακτο κύκλο, ενώ οι πτυχές του δέρματος στην κεφαλή αποδίδονται με μικρές καμπύλες εγχαραξίσεις. Η βαθιά και δυνατή γραμμή, έχει σαν αποτέλεσμα το έντονο και εκφραστικό περίγραμμα.³ Παρόμοια απόδοση της ουράς που ακουμπά στο σώμα, χωρίς όμως να συνεχίζεται κάτω απ' αυτό - η απόληξή της φαίνεται να μαστιγώνει τον αέρα - παριστάνεται σε ανάγλυφη μορφή στο δίσκο E.A.M. 5402 (εικ.3), που εντάσσεται μέσα στο γενικότερο εικονογραφικό σύνολο της Κυπριακής ελεφαντουργίας κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού.⁴

Ο αρχαίος καλλιτέχνης με τη δεξιοτεχνία και την τεχνική που τον διέκρινε, κατόρθωσε να δώσει την εντύπωση ότι το ζώο δεν έχει σχεδόν καθόλου βάρος - ο τρόπος απόδοσης δηλαδή λειτούργησε αφαιρετικά σε σχέση με τον όγκο και το βάρος του ζώου - όπως τονίζεται και από το λεπτό περίγραμμα των ποδιών και τις λεπτές και μακριές οπλές. Αντίθετα σ' άλλες γνωστές απεικονίσεις, ο ταύρος παριστάνεται με μυώδη πόδια, μικρές και δυνατές οπλές.⁵

Το λύγισμα του μπροστινού αριστερού ποδιού, εκτός από την κίνηση, «αφαιρεί» βάρος από την όλη εικόνα του ζώου. Οι γραμμές στις οπλές είναι «τραβηγμένες», κυρίως στο μπροστινό δεξί πόδι που φαίνεται να αγγίζει το έδαφος με τη μύτη. Πιστεύω ότι ο καλλιτέχνης στο συγκεκριμένο έργο ξεφεύγει από τη συνηθισμένη βαριά εικόνα του ταύρου, θέλοντας ίσως να τονίσει περισσότερο την κίνηση, χωρίς βέβαια να υστερεί η όλη σύνθεση σε τεχνική, σύλληψη και απόδοση.

Σε απότμημα δίσκου που βρέθηκε στην περιοχή Κούκλια-Ευρετή, - σωζ. διαστάσεις 5,8X2,8- και φυλάσσεται στο Κυπριακό Μουσείο (Υ.147) απεικονίζεται σε εγχάρακτη σύνθεση τμήμα της κεφαλής και του αριστερού ποδιού μορφής ταύρου που προφανώς βρίσκεται σε κίνηση

κλικό χώρο του δίσκου, βλ. Couprtois 1984, 58, πίν. VI:1. Σ' ένα δεύτερο δίσκο από ελεφαντόδοντο που βρίσκεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών (E.A.M. 5402), παριστάνεται ανάγλυφα, μορφή οκλάζοντος βοοειδούς με έντονη συστροφή της κεφαλής, βλ. Poursat 1977a, πίν. LIII: 499. Γενικά η απεικόνιση ζώων με συστροφή της κεφαλής είναι αγαπητό θέμα στην Κρητομυκηναϊκή τέχνη.

3. Murray, ό.π., 212-214. Åström, P. ό.π., 102.

4. Poursat 1977b, 75. Ο δίσκος φυλάσσεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών.

5. Murray 1900a, πίν. I. Maier 1969, 402, εικ. 34. Παντελής 1998, πίν. 24 (Δ129).

(εικ. 1)⁶. Η σύνθεση έχει Μυκηναϊκό χαρακτήρα αλλά δυστυχώς δε σώζεται στο σύνολό της. Εκτός από τον ταύρο, απεικονίζεται και το πόδι ενός δεύτερου ζώου, προφανώς βοοειδούς, όπως δηλώνεται και από την οπλή στο κάτω άκρο του ποδιού.

Εξαιτίας της φθοράς δεν είναι δυνατό να διακρίνουμε όλες τις λεπτομέρειες στην κεφαλή του ζώου. Οι πτυχές του δέρματος στην κεφαλή αποδίδονται με καμπύλες εγχάραξεις, όπως και στο δίσκο από τη θέση Χαλά Σουλτάν Τεκκέ. Το σχήμα του ματιού είναι πιο ωοειδές σε σχέση με αυτό του ταύρου στο δίσκο, ενώ ο ταύρος παριστάνεται πιο βαρύς, μυώδης και επιβλητικός σε σχέση με τη μορφή του ζώου στο δίσκο (εικ. 2). Παρατηρώντας προσεκτικά την εγχάραξη στο δίσκο από τη θέση Χαλά Σουλτάν Τεκκέ, διαπιστώνουμε ότι στα άκρα του ζώου δεν εμφανίζεται η διπλή γραμμή σε σχήμα U που δηλώνει ανατομικές λεπτομέρειες, όπως συμβαίνει με άλλες εγχάρακτες ή ανάγλυφες απεικονίσεις του ζώου όπως στο δίσκο από την Έγκωμη με εγχάρακτη παράσταση ελαφιού (εικ. 4). Βέβαια αυτό δε διαφοροποιεί το έργο από τα υπόλοιπα ελεφαντουργήματα της εποχής, απλά δηλώνει προφανώς την ιδιαιτερότητα και την προτίμηση του καλλιτέχνη. Αντίθετα μικρές εγχάραξεις πάνω από τις οπλές δηλώνουν ανατομικές λεπτομέρειες. Στην κεφαλή δίνεται έμφαση στην απόδοση λεπτομερειών όπως είναι οι πτυχές του δέρματος, το μάτι και οι φολίδες κάτω από τα κέρατα που δηλώνουν το τριχωτό της κεφαλής. Το τριχωτό της κεφαλής του ταύρου, με διαφορετική όμως εγχάραξη, καθώς και ανατομικές λεπτομέρειες στα άκρα εμφανίζονται και στο δίσκο από τα Κούκλια (ΥΚ III Α) που απεικονίζει πάλι λιονταριού και ταύρου (εικ. 5).⁷ Η απόδοση ανατομικών λεπτομερειών στις μορφές των ζώων, εμφανίζεται και στη γραπτή κεραμική του Τραχέως Ρυθμού που επηρεάστηκε από την ελεφαντουργία σ' ότι αφορά στα εικονογραφικά θέματα και στην τεχνική απόδοσης των μορφών των ζώων.⁸

Ο Μυκηναϊκός χαρακτήρας στη σύνθεση του αποτμήματος Υ 147 από την Ευρετή (εικ. 1⁶), είναι σαφής και βρίσκεται πιο κοντά στην τεχνική του

6. Παντελής, ό.π., 116, πιν.24 (Δ 129). Θάθελα να ευχαριστήσω το Διευθυντή Αρχαιοτήτων Κύπρου Δρ Παύλο Φλουρέντζο για την άδεια δημοσίευσης του αποτμήματος Υ. 147, καθώς και το Γιάννη Χατζησάββα προϊστάμενο στο φωτογραφικό αρχείο του Μουσείου Λευκωσίας για τη βοήθειά του.

7. Maier, ό.π, εικ.34.

8. Vermuele - Karageorghis 1982, 59-68, πίν. VI.

«εργαστηρίου» στα Κούκλια - Παλαιάπαφο, όπου βρέθηκαν απολεπίσματα και κατάλοιπα εργαστηρίου ή χώρου κατεργασίας ελεφαντόδοντου.⁹

Το θέμα του ταύρου, όπως απεικονίζεται στο δίσκο από τη θέση Χαλά Σουλτάν Τεκκέ, έχει Μυκηναϊκό χαρακτήρα,¹⁰ διαφέρει όμως από τις εγχάρακτες πλάκες της Δήλου και το απότμημα δίσκου από τα Κούκλια που απεικονίζει πάλι λιονταριού και ταύρου. Το εικονογραφικό θέμα σχετίζεται με απεικονίσεις ταύρων σε μινωικές σφραγίδες και σφραγίσματα, αφού η μορφή του ζώου είναι ιδιαίτερα αγαπητή στην αρχαία τέχνη και απαντά στην κεραμική, στη χρυσοχοΐα, μεταλλουργία, σφραγιδογλυφία και ελεφαντουργία.¹¹

Ο P. Åström θεωρεί ότι το έργο κατασκευάστηκε σε εργαστήριο ή χώρο κατεργασίας ελεφαντόδοντου στη θέση Χαλά Σουλτάν Τεκκέ, όπου ήδη η ανασκαφική έρευνα έχει επιβεβαιώσει την κατεργασία πρώτης ύλης.¹² Βέβαια ο αριθμός των ελεφάντινων αντικειμένων από τη θέση Χαλά Σουλτάν Τεκκέ είναι μικρός και προφανώς δεν υπήρχε ένα εργαστήριο με μεγάλη παραγωγή ελεφάντινων αντικειμένων, αλλά ένας χώρος όπου μαζί με το ελεφαντόδοντο επεξεργάζονταν και άλλα υλικά όπως το ξύλο και η πέτρα. Πιθανόν το εργαστήριο που κατασκεύασε τα ελεφαντουργήματα, να κατασκεύαζε και ξύλινα έπιπλα - τα οποία δε σώζονται λόγω του φθαρτού υλικού τους - γεγονός που ενισχύεται και από την ανεύρεση ενθεμάτων και πλακιδίων από ελεφαντόδοντο που ανήκαν σε έπιπλα. Επίσης σε λίθινη πλάκα απεικονίζεται εγχάρακτος ρόδακας που θυμίζει τους ρόδακες στους ελεφάντινους δίσκους-πώματα και προφανώς χαρακτήκαν από τον ίδιο καλλιτέχνη.¹³

Ο δίσκος με τον ταύρο καθώς και το απότμημα από την Παλαιά Συλλογή Υ. 147 (εικ. 1) ανήκουν στην ΥΚ III Α περίοδο και συνδυάζουν αιγαιονατολικά στοιχεία όπως άλλωστε και τα υπόλοιπα ελεφαντουργήματα της περιόδου. Δε χάνουν όμως την Κυπριακή παράδοση και πρωτοτυπία που αφορά στην τεχνική και στον τρόπο απόδοσης των μορφών. Ο δι-

9. Maier -Karageorghis 1984, 68-70. εικ. 61.

10. Åström, P. 1992. 102 Poursat 1977b, 161.

11. Kenna BCH 1968, 159, εικ 2. Ιδίου 1971, πίν III: 9, V.19, VII: 32, XIII: 56, XVI: 69. Karageorghis 1974, πίν. XCII: 249. Σακελλαρίου 1985, πίν. 17: 2427 - 2429.

12. Åström P. ό.π., 102. Ιδίου 1996, 9. Karageorghis 1978, 913. Reese - Krzyszkowska 1995, 326

13. Åström, P. ό.π., 102.

σκος με τον ταύρο σε καλπασμό κατασκευάστηκε στη θέση Χαλά Σουλτάν Τεκκέ, ευημερούσα περιοχή κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού. Το απότμημα από τη θέση Ευρετή στα Κούκλια ανήκει προφανώς στην ευρύτερη παραγωγή και δημιουργία των εργαστηρίων στην Παλαίπαφο.¹⁴

Ο πλούτος και η ευημερία που γνώρισε το νησί κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού, αντικατοπτρίζονται μέσα από τα πολύτιμα ευρήματα των οικισμών και κυρίως των νεκροταφείων. Πολύτιμα αντικείμενα από ελεφαντόδοντο, φαγεντιανή, χρυσό και αλάβαστρο δηλώνουν επαφές με την Ανατολή, οικονομική άνοδο και πολιτιστική εξέλιξη. Οι ανατολικές και δυτικές επιδράσεις που δέχτηκε η Κύπρος, συνδυάστηκαν με τη ντόπια καλλιτεχνική παράδοση και δημιούργησαν ένα πολιτισμό που χαρακτηρίζεται από ανάμεικτα αιγαιονατολικά στοιχεία. Θα μπορούσαμε επίσης να υποστηρίξουμε ότι προς το τέλος του 13ου αι. π.Χ. η Κύπρος λειτούργησε σαν ένα χωνευτήρι ανατολικής και δυτικής παράδοσης, αφενός αφομοιώνοντας, αφετέρου συμπληρώνοντας τα στοιχεία εκείνα που ήταν απαραίτητα στην πολιτιστική της εξέλιξη.

14. Γενικότερα για τα εργαστήρια και τη διακίνηση του ελεφαντόδοντου στην Ανατολική Μεσόγειο, βλ. Buchholz 1999, 294-385.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ÅSTRÖM, P. 1992, "Ivories from Hala Sultan Tekke", BMOP 85, 101-104.
- ÅSTRÖM, P. 1996, "Hala Sultan Tekke - a Late Cypriote Harbour Town", in Åström P., Herscher E (eds), Late Bronze Age Settlement in Cyprus: Function and Relation-ship, SIMA Pocket book 126, Jonsered, 9-12.
- BAILEY, D.M. 1976, "The British Museum Excavations at Hala Sultan Tekke in 1897 and 1898", SIMA, HST 1,1-32, Göteborg.
- BUCHHOLZ, H.G. 1999, Ugarit, Zypern und Ägäis, Kulturbeziehungen im zweiten Jahrtausend v.Chr. (Ugarit-Verlag), Münster.
- COURTOIS, J.C. 1984, Alasia III, Les objets Des Niveaux Stratifiés D' Enkomi. Fouilles Schaeffer (1947-1970), Paris.
- KARAGEORGHIS, V. 1974, Excavations at Kition I. The Tombs, Nicosia.
- KARAGEORGHIS, V. 1978, "Chronique des fouilles à Chypre en 1977", BCH 102², 879-938.
- KENNA, V.E.G. 1968, "The Kouklia ring from Evreti", BCH, 157-161.
- KENNA, V.E.G. 1971, Corpus of Cypriote Antiquities 3 of the Bronze Age in the British Museum, SIMA VOL.XX, Göteborg.
- MAIER, F.G. 1969, "Ausgrabungen in Alt-Paphos", AA 84, 397-406.
- MAIER, F.G- KARAGEORGHIS, V. 1984, Paphos, History and Archaeology, Nicosia.
- MURRAY, AS.- SMITH, AH.- WALTERS, H.B. 1900a, Excavations in Cyprus, London.
- MURRAY, AS. 1900b, "A Mycenaean ivory", Strena Helbigiana, Festschrift W.Helbig, 212-214, Leipzig.
- ΠΑΝΤΕΛΗΣ, Χ. 1998, Κυπριακά Ελεφαντουργήματα της Ύστερης Εποχής του Χαλκού (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), Ιωάννινα.
- POURSAT, J.C. 1977a, Catalogue des Ivoires Mycéniens du Musée National d' Athènes, Paris.
- POURSAT, J.C. 1977b, Les Ivoires Mycéniens. Essai sur la formation d'un art Mycenien, Paris.
- REESE, D.- KRZYSZKOWSKA, O. 1995, "Elephant Ivory at Minoan Kommos", in J.W.Shaw and M.C.Shaw eds., Kommos 1/2 The Kommos Region and Houses of the Minoan Town, Princeton.
- ΣΑΚΕΛΛΑΠΙΟΥ, Α. 1985, Οι Θαλαμωτοί Τάφοι των Μυκηνών, Παρίσι.
- VERMEULE, E.- KARAGEORGHIS, V. 1982, Mycenaean Pictorial Vase Painting, Cambridge.

SUMMARY

The engraved representation of the bull on two ivory
Cypriot discs of the Late Bronze Age

by
Charalambos K. Pantelis

The Mycenaean character of the bull on the ivory disc from Hala Sultan Tekke is clear, the engraved deep line and the technique shows that the figure of the bull was drawn by a skilful hand. A disc fragment from Kouklia-Evreti shows a drawing of a bull with a deep strong line and without hesitation it has also a Mycenaean character, regarding the theme with bull and other animals.

Δ 129

2

Ε Α Μ 5402

3

4